

DERÉKY PÁL

SZAKIRODALOM FELNŐTT OLVASÓK SZÁMÁRA

Annak idején angolul, németül és magyarul tájékozódunk. A „mi” zömmel 1950 körül Magyarországon, illetve az utódállamok valamelyikében született, magyar származású középiskolások, illetve később egyetemi hallgatók csoportját jelöli, az „annak idején” pedig az 1963/64 és az 1978/79 közötti mintegy 15 évet. A „hol” kérdésre összefogóan „Nyugaton” a válasz, közelebbről az Egyesült Államokban, Nyugat-Németországban, Ausztriában és Olaszországban. Az 1970-es évek legelejétől kezdtünk Romániába (Erdélybe), Jugoszláviába (a Vajdaságba), Csehszlovákiába (főleg Prágába és Pozsonyba) és Magyarországra járni. A Deréky család (apánk akkor már nem élt) 1964-ben vándorolt ki Magyarországról Ausztriába, amit magyar részről az 1963-as amnesztia, osztrák részről pedig a rokonok befogadási nyilatkozata (affidavit) tett lehetővé.¹ Tudok még néhány legálisan Ausztriába vagy Németországba áttelepülő családról, de a legtöbb társunk mégis családgyesítés útján került nyugatra: 1956 forradalmának következtében rendkívül sok család szétszakadt. A családgyesítések is az amnesztia jóvoltából jöttek létre. A Bajországból 1958 és 2006 között létezett Magyar Gimnáziumban (Ungarisches Gymnasium Burg Kastl) találkozott egymással a későbbi baráti társaság legtöbb tagja. Géza öcsémmel mindjárt 1964-ben odakerültünk, én 15 éves voltam akkor, ő 13. Az iskolában akkor mintegy háromszáz bentlakásos növendék volt, nagyjá-

Nem szerettük sem a hipszter, sem a beatnik elnevezést, nem volt se különleges frizuránk vagy félméteres szakállunk, se virágos ruhánk, se trapéz nadrágunk, se nagy kerek szemüvegünk.

ból kétszáz fiú, száz lány. Egymástól lágerszerűen elkülönítve. Rendkívül vegyes összetételű és tudású, nagyon nehezen tanítható és kezelhető társaság verődött ott össze. Az első években még voltak túlkoros, többször bukott „pesti srácok”, akiknek akkorra már megkopott ugyan a forradalmár nimbusza, de tekintélyük volt, szobaparancsnokok voltak, tudtak fegyverrel bánni. Nagyszámú „amerikai” volt az iskolában. Többségük már az Államokban született, esetleg kisebb stiklik is voltak már a számlájukon, vagy a zűrös családi helyzet következtében kellett Európába küldeni őket. Léteztek azonban olyan szülők is, akik komolyan azt hitték, hogy keresztény szellemű, a kommunizmus által meg nem fertőzött magyar elitiskolába küldik a gyerekeiket. Ezek szegények úgy meglepődtek, mintha a Holdra kerültek volna. Elitnek ez az iskola az 1960-as, 70-es években semmilyen szempontból nem volt nevezhető, inkább javítóintézet jellegű intézmény volt, a tanítás színvonaláról nincs mit mondani. Magyarul és angolul gyorsan meg lehetett tanulni, de nem az iskolapadban, hanem a növendékek közötti kommunikáció révén. Németül nem ott tanultunk meg (a némettanár csak egy leckével előbbre járt nálunk), hanem a gyárakban, szünidei munkán, illetve később, az egyetemen. Óriási volt a fluktuáció, nagyon sokan elmentek, vagy kicsapták őket. Az én évfolyamomban öt év alatt 121-en fordultak meg az osztályban, abból 19-en érettségiztünk. A sok kirúgott amerikásnak köszönhetően azután többüknél csöveztünk amerikai hobózásaink során. Társaságunk tagjai az 1960-as évek végén, az 1970-es évek legelején hagyták el Kastlt, vagy érettségiztek ott. Az érettségi nélkül kiváltak egy csoportja Velencében telepedett le, mert az ottani művészeti akadémiára némi felvételi céccó árán anélkül is be lehetett iratkozni. Velük adtuk ki a maximum száz sokszorosított példányban megjelent, három év alatt öt számot megérett *Velencei Melence* című kis anarchoid lapunkat.²

A művelődésre térve, leginkább az amerikai alternatív vagy underground vagy hippy vagy kommunacentrikus irodalomból tájékozódunk. Nem szerettük sem a hipszter, sem a beatnik elnevezést, nem volt se különleges frizuránk vagy félméteres szakállunk, se virágos ruhánk, se trapéz nadrágunk, se nagy kerek szemüvegünk. Egyszerűen lázadóknak tartottuk magunkat. Sok minden ellen lázadtunk, erről mindjárt bővebben is lesz szó, de az újbóloldali eszmék, amikkel akkor telis-tele volt minden egyetem, a feminizmus kivételével teljesen hidegen hagytak minket. Arról meg voltunk győződve, hogy elkerülhetetlen a nemek viszonyának radikális újraszituálása, és tenni is szándékoztunk ennek érdekében. De a trockizmus, maoizmus, Moszkva-hű kommunizmus, neosztálinizmus (Enver Hodzsa és tisztelői) nem érdekelték bennünket. 1956-ban én hétéves voltam, az öcsém öt, Budapesten, a Reáltanoda utcában laktunk, az Astoria szállóhoz közel. Az ottani harcok tetőzése során, a harckocsiágyúk a szállót és környezetét ért belövéseitől meg-megrengő házunk pincéjében, az úgynevezett óvóhelyen, imádkozó felnőttek és bögő gyerekek gyűrűjében megélt félelem, majd később a szétlőtt város látványa immunizált a kommunista ideológia iránt. 1970 táján olvastuk Szolzsenyicin könyveit, ami aztán végleg betette a kaput: kösz, gyerekek, ezt a nagyon rokonszenves elképzelést megtarthatjátok magatoknak. A fasizmus és a neonáci ideológia ellen Wilhelm Reich olvasása immunizált, megvolt nekünk az eredetileg 1933-ban megjelent, majd az 1960-as évek végén, a berlini Kommune I. kalózkijadésában újra piacra dobott *Massenpsychologie des Faschismus* (A fasizmus tömegpszichológiája) című könyve. A vallásból a Magyar Gimnázium magukat paptanárnak nevező emberei ábrándítottak ki radikálisan, akik templomba pofoztak bennünket. Ismét a többes szám első személyt

használtam. Nos ez alapvetően még mindig a bevezetőben vázolt társaságra vonatkozik, akikhez osztrák és mindenféle máshonnan jött lányok és fiúk csatlakoztak a Bécs VII kerületében, a Neustiftgasse 31. szám alatt létezett lakóközösségünkben 1974 és 1978 között. Számunkra, magyar alapműveltséggel rendelkező fiatalok számára – bár véletlenül kerültünk oda – nagy jelentősége volt annak, hogy az utca elején állt és áll a Trautson-palota, ma igazságügy-minisztérium, ám 1760 és az első világháború vége között a magyar nemes testőrség, az Ungarische adelige Leibgarde székháza. Ott volt a magyar felvilágosodás egyik jelentős bázisa. Mindennap ott kerékpároztunk el Bessenyei, Báróczi és Barcsay emléktáblája előtt, és egyszer-kétszer hörpintettünk is a *praetoriana nobilis turma* bátran újíto tollforgatói emlékére a közeli Gárdaház utca (ma Breite Gasse) egyik kocsmájában, amivel – úgy éreztük – leróttuk a kegyeletet. Az újtás ellen nem volt kifogásunk, de mi nem felvilágosodni akartunk, megvilágosodni még kevésbé, hanem elborult aggyal tombolni és üvölni.

Már itt, az *Üvöltés* (Howl) kapcsán, mielőtt belekezdenék Allen Ginsberg, Jack Kerouac, William S. Burroughs, Gregory Corso, Tom Wolfe, Ken Kesey, Hunter S. Thompson, Timothy Leary, Carlos Castaneda és mások általunk recipiált könyveinek és eszméinek szemléjébe (semmiképp sem ismertetésébe vagy elemzésébe), szeretném leszögezni a következőket. Az eredetileg csaknem 70 évvel, németül és magyarul is évtizedekkel ezelőtt megjelent könyvek és eszmék szubjektív leírása az időközben gyökeresen megváltozott körülmények között sokakban értetlenséget, furcsálkodást vagy visszatetszést vált ki. Sokan céltalanak, üresnek, önpusztítóknak érzik a fent említett szerzők könyveiben tematizált hippi-életmódot. További hetven év múlva bizonyára ugyanígy csodálkoznak majd az akkor élő emberek, hogy miért kellett dohányozni, hogyan lehetett valaki olyan hülye, olyan reménytelenül függő, hogy naponta egy vagy akár több csomag cigaretta (szivar, pipa, akármilyen) mérgező füstjét szívja magába. Ám a hippikorszakról és a fent említett szerzők műveiről nem lehet a kábítószeres és a szabadszerelem említése nélkül beszélni. Nem reklámozom ezeket, leírom. A magyar nyelvben meghonosodott *kábítószer* és a *kábítószer-élvező* vagy *-fogyasztó* kifejezéseken egyébként annak idején röhögtünk. Képi kivetítésében úgy tűnt fel nekünk, mint lótuszevők szertartása, akik megrágnak valamit, majd megadóan kérőznek, akár a szarvasmarhák, végül bamba arc kifejezéssel, teljes stuporba süllyedve, érzelmi reakciók és a motivációk hiányában, cselekvésképtelenül, még a beszéd- vagy kommunikációképességtől is megfosztva „élveznek”, amíg el nem múlik a szer hatása. De erről szó sem volt. Mi a magunkhoz vett, magunkba táplált anyagokat tudatmódosító szereknek neveztük. Tisztában voltunk azzal, hogy ezek hatása alatt ideig-óráig más lesz az észlelésünk, érzékszerveink máshogy működnek. És ahogy erősen berúgva nem lehet jól táncolni, úgy mi sem szálltunk el általában annyira, hogy ne tudtuk volna többé-kevésbé irányítani a cselekedeteinket a szer hatása alatt. Kesey és kortársai, a merry pranksterek is arra törekedtek, hogy betépve is tudjanak működni. Ez számunkra is nagyon fontos volt, főleg az LSD-kirándulások alkalmával, mert nem lehetett kizárni, hogy a szabályok szigorú betartása mellett is kellemetlen hatást vagy mellékhatást vált ki az anyag valamelyik résztvevőnél. Szabályokon a *set*, *setting* és *dózis*, a helyszín és a körülmények aprólékos mérlegelését, kiválasztását értettük, valamint a magunkhoz vett anyag minőségét és mennyiségét. Miután a szer noverbális kommunikációt, erős kötődést hoz létre, amelynek során az ember érezni vagy tudni véli, hogy mit érez, mit gondol a másik, és a részt-

vevők között folyamatos kölcsönös befolyásoltság áll fent, csak olyan felállásban indultunk útra, ha a résztvevők testileg egészségesek voltak, nem volt közöttük nyílt vagy rejtett ellenségeskedés; senki sem volt depis, levert, gondterhelt vagy pszichikailag labilis; senki sem akart éppen akkor világot megváltani, hanem lehetőleg teljes egészében magára a kirándulásra, a szer – a játék – élvezetére tudott koncentrálni. Ezért nem társulhattak szerelmespárok sem együtt. Olyan teljesen önfeledten adtuk át magunkat a módosult tudat által lehetővé váló játékoknak, akár a gyerekek – Csíkszentmihályi Mihály ezt az életáramban való koncentrált lubickolást nevezte el flow néven, persze nem a szerek hatása alatt, hanem a mindennapokban.³ A szabályokhoz tartozott továbbá, hogy kerül amibe kerül, csak tiszta forrásból származó, jó minőségű anyagot szabad alkalmazni, olyan kellemes, védett helyen kell bevenni, ahol 24 órán keresztül háborítatlanul rakoncátlankodhat az ember, ám meg kell adni a lehetőséget, hogy ha valaki rosszul érezné magát, tudja: nincs bezárva, ha ki akar lépni a körből, minden további nélkül kiléphet (szóval nem ajánlatos meredek hegyen tudatmódosítani). Ilyen eset azonban a mi társaságunkban körülbelül tíz év alatt egyetlenegyszer sem fordult elő. Súlyos alkoholos befolyásoltság állapotában volt néhány verekedés. Heroinhoz soha nem nyúltunk, a kokain messze túl drága volt a számunkra, a fű akkoriban még ritkaságszámba ment Európában (persze ha volt, szívesen vettük), leginkább a hasis, az LSD és a pszilocibin, a varázsgomba, a magic mushroom járta, amit magunk is tudtunk gyűjteni a házi herbáriumba.

Most már, hogy a kor és egy ideges bennszülött zsebkése olyan mély nyomokat hagyott az arcomon, mint Leila az arab démon arcán, nyugodtan kijelenthetem, hogy a lázadásra, az üvöltözésre, a világban való látszólag céltalan fel-alá rohangálásra a szabad, független, magabiztos, öntudatos én kialakításáért volt szükség, minden vele járó nehézség ellenére. Olyan közösségaffin, tehát végső soron polgári gondolkodására, ami a múltat és a jelent felmérve védelemmel jelent mindenfajta akár nem is teljesen diktatórikus paternalizmus ellen. Aminek nem lehet bemesélni dolgokat, amit nem lehet propagandával meghülyíteni, ami nem hisz el magasztos frázisokat és úgymond objektív szükségszerűségeket, és nem fogad el minden azokból következő döntést alapos felülvizsgálat, esetleg tiltakozás nélkül. A feudalizmusban és az azt leváltó diktatórikus berendezkedésű államokban sem volt teljesen lehetetlen az ilyenfajta megújult, alternatív polgári gondolkodás létrejötte, de nehezebben ment. Sem az életkörülmények nem tettek ilyet lehetővé, sem az a melasz, amit sikerrel nyomtak majd mindenkinek az agyába, vagyis hogy vitéz nagybányai Horthy Miklós kormányzó úr, illetve Kádár János főtitkár elvtárs tévedhetetlenül mutatja az utat. Nyugaton viszont legalább két útja volt a rendszerfüggetlen autonóm személyiség kialakításának, a miénk, az „alsó”, amelyet nem kellett végigjárni annak a fiatalnak, aki jól szituált, liberális polgári család támogatását élvezte, vagyis nem autóstoppal utazott, nem az útmenti erdőkben aludt hálósáokban, hanem utazási csekkel teli pénztárcával tudott Herbert Marcuse szemináriumára repülni a University of California San Diego-i campusára. Marcuse *Kritikai Elmélete* lényegesen befolyásolta a gondolkodásunkat. Fő művei, *Eros and Civilisation* (1955) *One-Dimensional Man* (1964), valamint *Repressive Toleranz* (1965) címmel megjelent fontos tanulmányai, továbbá még a háború előtt, Németországban megjelent gyűjteményes kötete, a *Studien über Autorität und Familie* (1936) teljesen illethet ahhoz a képhez, amit mi empirikusan alakítottunk ki a világról. Szerinte a Szovjetunió ideológiája és annak megvalósulása a gyakorlatban teljes egészé-

ben hazugság, kamu, valójában olyan diktatórikus rendszer alakult ki ott, amelyben vannak, lehetnek „jó dolgok”, mint Hitler autósztráda-építései, infrastruktúra-fejlesztései a náci Németországban, de az egész rohadt. Az Egyesült Államok társadalmi berendezkedése sem sokkal jobb, ott sem igazán szabadok az emberek, csak formálisan. Szó sem lehet arról, hogy a fogyasztási kényszer alá vetett ember kibontakoztathassa mindazt, ami (esetleg) benne rejlik: robotolnia kell, hogy fogyaszthasson. A robot és a fogyasztás páncéljába szorított egydimenziós ember lassan elkorcsosul, és elkorcsosul a társadalom is. Kivételt a fiatalok és az egyetemi hallgatók képeznek, mivel ők még egy darabig élvezhetik a sokoldalú és sokirányú tájékozódás előnyeit; nincs kizárva, hogy kreatív energiájuk egyszer a társadalmi rend valódi megújulásához vezet.

Az „alsó utat” nem panaszképpen mondom, hiszen semmi bajunk nem volt. A nyugati demokráciákban éltünk a nagy béke közepén. 1969-ig ún. hontalan útlevelünk volt, amivel nem mehettünk sem a létező szocializmus országaiba, sem Amerikába, ám Német- vagy Olaszországba minden nehézség nélkül kaptunk vízumot. Szegények voltunk, de semminek nem voltunk híján. Világméretű társadalmi kapcsolathálóba ágyazva biztonságban éreztük magunkat. Meg voltunk győződve arról, hogy semmi igazán rossz nem érhet bennünket, sem akkor, sem a jövőben. Úgy gondoltuk, hogy igazán törvénybe ütköző dolgok kivételével (pl. kábítószer-csempészet vagy -kereskedelem) szinte mindent megengedhetünk magunknak. Jöttányit sem foglalkoztatott, hogy hol, mit fogunk dolgozni, lesz-e nyugdíjunk, autónk, házunk, szép ruhánk iksz év múlva. Élveztük Gregory Corso *Házasság* (Marriage) című versének fanyar hangvételét.⁴ Ugyanakkor el szerettük volna kerülni azt, amiről Marcuse beszélt, hogy hitelt kelljen felvenni, amit aztán negyven évig törleszt az ember; abból házat építeni vagy lakást venni, megházasodni, robotolni, fogyasztani, elidegenedni mindentől, még saját magunktól is, és a végén hatvanéves gyógyszerfüggő néniként, illetve alkesz bácsiként tántorogni a sír felé. Akkor jöjjön inkább a gyors halál. Vagy ami jobb megoldásnak tűnt, kommunát kellene alapítani. A lányok körében Dieter Duhm könyvei voltak népszerűek: *Angst im Kapitalismus* (Rettegés a kapitalizmusban, 1972), illetve *Warenstruktur und zerstörte Zwischenmenschlichkeit* (Árujelleg és szétrombolt emberi kapcsolatok, 1973), alcíme szerint „Kísérlet az embereket az árujellegű kapitalizmusban egymástól elválasztó félelem társadalmi alapú magyarázatára” (Versuch der gesellschaftlichen Begründung zwischenmenschlicher Angst in der kapitalistischen Warengesellschaft). A harmadik könyv, amit ők adtak körbe, Verena Stefan *Häutungen* (Vedlések) című, részben önéletrajzi kötete volt (Verlag Frauenoffensive, München, 1975). Verena Stefan feminista volt, a berlini *Kenyer és rózsák* csoport aktivistája. Könyvének kézírata eredetileg a *Kursbuch* nevű folyóirat számára, arra a kérdésre adott válaszként készült, „hogyan egyeztethető össze a nőemancipáció férfival folytatott párkapcsolattal”. Stefan válasza azonban túlnőtt a folyóirat-tanulmány keretein, és hamar feminista kiadót alapítottak a kiadására. 1980-ra a kinyomtatott példányszám elérte a kétszázezretet. Népszerűségének oka ugyanabban rejlett, amit fentebb az önjáró férfi-én kialakításáról írtam. A „vedlések” a női önfeladás természetességének megkérdőjelezésével kezdődtek, a férfi szexuális mindentudásának elutasításával folytatódtak (én tudom, hogyan tehetlek boldoggá, drágám), majd az elbeszélőnek a leszbikus szerelemben való önmegvalósításával fejeződtek be. Egyik lány Berlinben beszerezte Wilhelm Reich már említett könyvén kívül a szerző több más művét is, mind a Kommune I. kalózkijárási kiadásában. Emlék-

szem a *Nemi érettség, önmegtartóztatás, házastársi erkölcs: a polgári szexuális reform kritikája* (1930),⁵ *Az orgazmus szerepe – a nemi élet pszichopatológiájához és szociológiájához* (1927),⁶ valamint a *Jellemanalízis* (1933)⁷ című berlini könyvekre, továbbá megszereztük Reich akkoriban egyetlen legálisan kiadott könyvét, a *Szexuális forradalom* címűt, Amerikában teljesen átdolgozott és egykori marxista ballasztjától megfosztott formájában.⁸ Reich (1897–1957) ma magyar nyelvterületen szinte teljesen ismeretlen, azonban az interneten megtalálható életének és munkásságának eléggé részletes ismertetése magyarul. Előljáróban annyit, hogy a pszichológus Reich, akit előbb-utóbb mindenhol kizártak, Freud köréből, az osztrák és a német kommunista pártból, és végül a saját tanítványaival is összeütközésbe került, a pszichoanalízis és a marxizmus összeegyeztetésére törekedett. „Sexpol” mozgalomával tömeghatást kívánt elérni, elsősorban a dolgozó nők, a proletárasszonyok túrhetetlen helyzetén szeretett volna javítani. Ennek érdekében orvos kollégák közreműködésével praxisok hálózatát hozta létre, amelyekben a fogamzásgátlás, a nemi élet higiénája és az orgazmuskészség kialakítása körében végeztek felvilágosító, gyógyító és tanácsadó munkát. A náciak elűldözték, de sikerült az Egyesült Államokba menekülnie. Ott azonban az ezotéria felé fordult. Orgon-elméletéből kifejlesztett, rézzel bélelt, gyóntatószék-szerű dobozát a Kerouac *On the Road* című könyvéből készített hasonnevű filmben (2012) is lehetett látni, Burroughs birtokán. Az amerikai hatóságok végül kényszergyógykezelését rendelték el, könyveit elégették (!), a börtönben halt meg. „Elmélete szerint az orgazmus nem egyszerűen egy kelék, ami elősegíti a nemzést, hanem a test érzelmi energia-szabályzója. A jobb orgazmus több energiát szabadít fel, a kevésbé jó neurotikus állapotokat idéz elő. Reich az orgazmus alatti kielégítő energia felszabadítására való képességet „orgasztikus potenciálnak” nevezte. Ezt nagyon kevés ember képes elérni – érvei szerint – a társadalom szexuális elnyomása miatt. Egy férfi vagy egy nő, akinek nincs orgasztikus potenciálja, állandó feszültségi állapotban van, amit a létrejövő testpáncél bezár. A külső ridegség és a belső szorongás a neurózis állapota, ami végül gyűlölethez, szadizmushoz, mohóságához, fasizmushoz, antiszemizmushoz vezet. [...] Ebben az időben [vagyis az 1940-es évek közepéig, D.P.] marxista elveket vall: azzal érvel, hogy a szexuális elfojtás forrása a burzsoá erkölcsi felfogás és közgazdasági struktúrák eredménye. Mivel a neurózis oka a szexuális elfojtás, a legjobb gyógymód erre az aktív, büntudatmentes szexuális élet. Érvei szerint egy efféle felszabadulás csak olyan erkölcsi felfogásból jöhet, amire nem jellemző az elnyomó gazdasági struktúra.”⁹ Saját tapasztalatunk, Marcuse, Duhm és Reich ugyanarról szól: a jövő társadalmának csakis a valamilyen, bármilyen, de tömeges formában megvalósuló kommuna lehet az alapja. Ezekben eleve lehetetlen a jellempáncél, a jellemálarc, a kényszerjellem kialakulása, nem kényszerül senki beteges pótcselekvésre, nem válik sem kábítószert, sem alkoholfüggővé, nem jöhet létre az elfojtás mint a neurózis energiaforrása, és így tovább. Szabad, erős érzelmi kötelékkel egymáshoz fűzött, egészséges férfiak és nők önkéntes szövetségeként képzeltük el a kommunát, amely közösen gazdálkodik, közösen neveli a gyerekeket, és környezettudatos életet él (nem kell tíz mosógép vagy autó, elég egy-kettő). Vagyis – bár élvezzi a kapitalista társadalmi rend előnyeit, betartja törvényeit, nem vonja ki magát a társadalmi kötelezettségek alól (katonai szolgálat stb.) – nem keríti hatalmába a kiscsaládi lét és a bérrabszolgaság által kiváltott elidegenedés. Nosza, hozzálátunk, és ilyen értelemben rendeztük át a lakóközösséget, alvó és dolgozó-tanuló részlegre kü-

lönítve el a meglevő helyiségeket. A közös „hálószobát” teljes egészében kibéleltük matracokkal, a másik térfélen viszont mindenkinek saját íróasztala és könyvespolca volt. Mondani sem kell, hogy ennek a megoldásnak a csődje nagyon rövid idő, nem egészen fél év alatt nyilvánvalóvá vált. Később sem sikerült hosszabb távon működőképes kommunát létrehozunk. Próbálkoztunk még néhányszor, de egyre kevesebb meggyőződéssel. Miután ledoktoráltam, és elkezdtem dolgozni az egyetemen, magánszorgalomból még jó fél évig tanulmányoztam a Pándorfalu (Parndorf) melletti Frigyes-majorban székelő, de egész Európát fiókkommunáival behálózó Mühl-kommuna működését.¹⁰ Annak a bevásárlófalu elnevezésű kamu vadnyugati kisvárosnak (Designer Outlet) a közelében volt a Frigyes-major, ahová ma a helyiek, a szlovákok és a magyarok tízezrei özönlenek bevásárolni és fogyasztani, bánatukat konzummámorba fojtani. Végül be kellett látni, hogy a nagy társadalmi áramlatok ellenében lehetetlen úszni, fölösleges minden próbálkozás. A nyugati társadalmak mozgásiránya az atomizálódás irányába indult, és mára már egészen messzire jutott az atomizálódás útján. A 20. század hatvanas-hetvenes éveiben a háztartások mintegy tizenöt-húsz százaléka volt csak szingli háztartás még a nagyvárosokban is, ma már több mint a fele. Komoly népbetegséggé vált az elmagányosodás, hatalmas gondozóipar települt rá.

A mi életünkben nem okozott nagy törést a kommunaalapítás csődje, ugyanis 1969-től, az állampolgárság megszerzésétől, egészen új lehetőségek nyíltak meg előttünk Amerika, Magyarország és Erdély felé. Amerikában viszonylag jól ment az autóstoppolás (a viszonylag arra vonatkozik, hogy Németországban jobban), és 1973-ban találkoztunk még néhány elvarázsolt figurával, néhány őship-pível, bár a hippikultúra szervezett formájú maradványait már nem láttuk – nagy az ország, biztos voltak még valahol. Az emberek kedvesek, vendégszeretők voltak, őszintén érdeklődtek Európa iránt. Delaware szövetségi államban tartóztattak illegális stoppolásért (óriási „no hitchhiking here” tábla alatt stoppol-tunk), a sheriff a börtönbe vitt. De nem cellába dugott, hanem az irodájában elővett az íróasztalból egy üveg whiskyt és három poharat, és egész éjjel beszélget-tünk. Többen felajánlották segítségüket letelepedési engedély, ún. zöld kártya megszerzéséhez, de az az ország és az a kultúra akkor már nem izgatott annyira, hogy mindenáron ott szerettünk volna maradni. Magyarország akkor már jobban érdekelt. Mindjárt az állampolgárság megszerzése után pár héttel mentünk elős-zőr, 1969 nyarán, és fantasztikus volt. Ötéves kintlétünk révén sok mindent, majdnem mindent máshogy láttunk, ugyanakkor sok baráti kapcsolat még meg-maradt. Ezek révén kerültünk kapcsolatba például Erdély Miklóssal, Szentjóby Tamással (az emigrációja előtt) és más neoavantgárd alkotókkal. Ők persze nem így nevezték magukat, és én is csak visszatekintve mondom így. Szentjóbyt fel-kértük, hogy legyen a *Velencei Melence* munkatársa, de érthető módon nem lel-kesedett érte, volt baja elég. Az erdélyi népzénet, a kibontakozó tánccházmozgal-mat kezdettől figyelemmel kísértük. Nem volt nehéz ráhangolódni, mert a lakó-közösségben reggeltől estig ment a világzene (ez is későbbi kifejezés). Az auten-tikus cigány népzene mellett megkapott a cigány népzenevel kevert jazz, főleg Django Reinhardt (Étienne Comar csinált az életéből *Django* címmel 2017-ben filmet); a rembetiko: görög népzene és az oszmán zenei hagyomány keveréke; vagy a cajun-zene (louisianai francia) lazasága, mindamellert reggeltől estig ment a teljes akkori mainstream hardrockkínálat, ami a mai napig szól a rádió-ból. Az erdélyi magyar népzénet Géza öcsém fedezte fel számunkra, mintegy vé-letlenül. 1972-ben épp Münchenben volt, amikor utcai plakáton látta, hogy es-

te ott vendégszerepel bizonyos Marosvásárhelyi Állami Ének- és Táncegyüttes (megalakulásakor Székely Népi Együttes), fogalma sem volt a létükről. Az első előadás annyira elvarázsolta, hogy minden fellépésüket megnézte, és összebarátkozott az együttes néhány tagjával, akik meghívták Erdélybe. A látogatásra 1973 nyarán került sor, egyik barátjával mentek autóstoppal. Mindketten hosszú hajú, hátizsákos felfedezők voltak, akik Kerouac szellemében indultak útnak. Kerouac így jósolta meg a hátizsákosok forradalmát: „I see a vision of a great rucksack revolution thousands or even millions of young Americans wandering around with rucksacks, going up to mountains to pray, making children laugh and old men glad, making young girls happy and old girls happier, all of ‘em Zen Lunatics who go about writing poems that happen to appear in their heads for no reason and also by being kind and also by strange unexpected acts keep giving visions of eternal freedom to everybody and to all living creatures [...]” (Jack Kerouac, *The Dharma Bums*). Ám Gézáék kirándulása nem az amerikai, hanem az erdélyi hegyekbe vezetett, és egész életüket meghatározó élménnyé vált. Nem kellett Mexikóba menniük az archaikus, erős, a fogyasztói társadalom előtti élet, a természetből áradó szabadság és egészség megtapasztalására, mint Kerouacéknak, hanem itt találták meg mindezt, Európa közepén, ízes magyar nyelven beszélő, vendégszerető emberek körében. Széken találkoztak Csoóri Sándorral, később a Muzsikás Együttes alapító tagjával, aki bevezette őket a széki táncházba. A fiúk teljes bizonyossággal érezték: Kerouac hegyei és Szék ugyanazon a hullámhosszon adnak-vesznek, és ez a felismerés boldoggá tette őket, számukra így vált kereké a világ. Néhány évvel később aztán a Muzsikás és a Téka is megfordult a neustiftgassei lakóközösségben.

A könyvtárunkban megvolt Allen Ginsberg *Üvöltés. Vallomások a beat-nemzedékről* című könyve, amelyben az ő versei mellett Jack Kerouac, Norman Mailer és Philip Lamantia szövegei szerepeltek Eörsi István és mások fordításában (Európa, Budapest, 1967),¹¹ valamint a *Nagyváruházi Kaliforniában* című Ginsberg-válogatás Eörsi István és Orbán Ottó fordításában (Európa, Budapest, 1973). Engem azonban nem a *Howl* és nem a *Kaddish* ütött meg a legjobban, hanem Ginsberg *Please Master* című, 1968-ban keletkezett verse.¹² Ma már nevetésgesen hangzik, de ebből értettem meg és fogadtam el a homoszexualitást. Aki így ír róla, az tudja, mit beszél, és jól mondja. Kitüntetett helyen és több példányban ronggyá olvasva ott volt Jack Kerouac szabad áramlású, nagylélegzetű prózai műve, az *On the Road* (1957).¹³ Azt hiszem, ennek az ismertetésétől eltekinthetek. Annyival egészíteném ki az ismert elemzéseket, hogy számunkra nagyon meggyőző volt az a radikális jelenidejűség-, jelenlételmélet, amit Kerouac Dean Moriarty kalapács-dobálásával illusztrált. Amint a feldobott és a levegőben pörgő kalapács nyele Dean tenyerében csattant, már el is volt felejtve a kalandos dobás, a mesterien ügyes felfogás, Dean már a következőre összpontosított. Tudtuk, hogy létezik (vagy létezhet) ennek a könyvnek megvágtatlan ósváltozata is, de ennek megjelenésére 2007-ig kellett várni.¹⁴ Nem hiányozhatott William S. Burroughs híres munkája, a *Naked Lunch* (1959) sem.¹⁵ Eleinte némi viszolygással fogadtuk a könyvet, a szerző fegyverimádata, heroinfüggősége és betépett lövődözései miatt – az az amerikai fegyverimádat, ami mind a mai napig jellemző erre a népre (a nagy részére), éppen csak megérintett bennünket. Nem lehetett elkerülni, hogy az Egyesült Államokban vendéglátóink szertartásosan a kezünkbe ne nyomjanak fegyvert. Megértettem a belőle áradó varázslatot, éreztem a súlyát, láttam a megmunkáltságát, beszívtam a szagát (jó volt), hüvelykujjam-

mal megsimítottam selymes tapintását, és éreztem a használójának mindenhatóság-képzete révén osztható halál csábítását. De nem kerített a hatalmába. Burroughs könyve viszont legyőzte az ellenállásunkat, és a hatalmába kerített minket. Magyar nyelven olvastuk először Tom Wolfe *Kandírozott mandarinzselészinű áramvonal* című könyvét (Bartos Tibor fordította és írt hozzá utószót, Budapest: Európa, 1970¹⁶). Ennek a laza dumafüzérnek, amit „new journalism” címszó alá soroltak, az első változata 1963-ban jelent meg az *Esquire* folyóiratban, *There Goes (Vároom! Vároom!) That Kandy-Kolored (Thphhhhhh!) Tangerine-Flake Streamline Baby (Rahghhh!) Around the Bend (Brummmmmmmmmmmmmmmmmmmmm)*...” Na, a fegyverimádaton kívül az amerikai autóimádat volt a másik dolog, ami nem hatott meg bennünket. Városban éltünk, nem volt szükségünk autóra, bicikliztünk. Ha mégis okvetlenül kellett kocsni, kölcsönkértünk egyet, vagy béreltünk. Ettől eltekintve a szöveg szuggesztivitásához nem fért kétség. Ugyanennek a témának még elszálltabb megközelítését olvashattuk Hunter S. Thompson tollából. *A Fear and Loathing in Las Vegas* (1971)¹⁷ összeköti a kölcsönkapott, Vörös Cáva nevű hatalmas utcai cirkálóban, módosult tudatállapotban Las Vegasba tartó két állatkert, a szerző, és ügyvédje, Dr. Gonzo autófetisizmusát és mérhetetlen – túlzásában már nevetséges – kábszer-éhségét. Olyan mohón tömik magukba a szereket, és akkora mennyiségben, akár Gargantua és Pantagruel az ételt-italt, ami mindkét esetben ellenállhatatlanul humoros hatást kelt (a kocsiba két zacskó füvet táraztak be, hetvenöt golyócska meszkalint, öt itatóspapír extraerős LSD-t, fél sötartónyi kokaint, csomó feldobó- és nyugatószert, egy liter tequilát, egy üveg rumot, egy láda sört, fél liter higítatlan étert, valamint számtalan ampulla értágítót). Az én-elbeszélő újságíró azt a megbízást kapja, hogy tudósítson egy Las Vegas-i motorversenyről – talán mondani sem kell, hogy még a hült helyét sem találja –, ám a szégyenteljes hazakullogás helyett újabb megbízást kap: tudósítson a szövetségi államügyészek éppen megrendezésre kerülő kábszerkonferenciájáról. A két jómadár teljesen merev állapotban ül be a konferenciaterembe, így az ügyészek nem is veszik észre, hogy az összes általuk tárgyalt szer és hatás karnyújtásnyira tőlük kimutatható és szemléltethető lenne ezen a két totálkároson. Ők viszont teljes komolysággal tudósítják az olvasót az elhangzottakról, csak éppen erősen módosult tudattal, ami most, az újraolvasás során is mulatságos volt. A humor forrása főleg abban rejlett, hogy az ügyészeknek fogalmuk sem volt, miről beszélnek, szintiszta mellébeszélés-versenyt rendeztek a két profi szakértő füle hallatára. És az amerikai államügyészek töketlen 1971-es dumájáról eszembe jutott, mennyire felháborodtam annak idején Déry Tibor és Illyés Gyula egy-egy időskori művén. Déry, aki nikotinfüggő volt, de alig valószínű, hogy dohányon kívül bármit is szívott volna, szakértőként tudósít a *Képzelt riport egy amerikai pop-fesztiválról* (1971, musicalváltozat 1973). Hogy hát igen, a szegény talaját vesztett disszidens magyar kislány beleszív a füves cigarettába, azután megadóan hagyja, hogy heroint pumpáljanak belé, majd meghal. A könyv is, a musical is óriási siker lett Magyarországon, mi meg csak álméltkodtunk, hogy ezt a hülyeséget, ezt az ócska moralizálást eszik a magyarok. Mi semmiféle szer hatása alatt nem lettünk volna képesek ilyen mondatokat produkálni: „...elégtelenek vagyunk-e rendet tenni a földön, mely hosszú ősz haját maga után lobogtatva, már tébolymarta szemekkel iramodik: honnét hova? Jogosult a kérdés: honnét hova? Az úr csapóajtóin át a pokolba? Eltérítettett-e útjáról, ha ugyan volt elrendelt útja, s ha igen, ki térítette el? Mint ahogy maghasadásos robbanásainkkal gyöngé elménket, nem feszítettük-e már szét Tejútunk rendjét is, ha ugyan vala-

ha volt is rendje?” stb. Mészöly Miklós mondta aztán, hogy Déry a Hanser-sorozatban megjelent szenzációhajhász ponyvából dolgozott.¹⁸ Czigány Lóránt (1935–2008) *Írok, tehát vagyok* című terjedelmes naplójában (Kortárs, Bp., 2005) számol be arról, amint Krassó Györggyel jókat pöffentve szörnyülködtek a könyvön Londonban, ezt tartották Déry legrosszabb művének, az „urbánus provinci-alizmus” iskolapéldájának. Máig nem értem, hogyan tudott *Az ámokfutó* és az *Ítélet nincs* írója ilyenre vetemedni. Illyés Gyula *Orfeusz a felvilágban* című vígjátéka (!) is az írói inkompetencia tragikomikus iskolapéldája, egy szexkommuna mindennapjairól számol be pengeszájú prédikátori stílusban, egyszerűen elképesztő.¹⁹ Mindezt azért írom, mert ezek szerint a „létező szocializmus” nagy magyar öregeit is izgatta a *sex ‘n drugs ‘n rock ‘n roll*. De melléfgotak, fogalmuk sem volt – nem is lehetett – a tárgyukról, papírízű szövegeket hoztak létre. *The Electric Kool-Aid Test* című könyvében (Farrar, Straus and Giroux, New York, 1968) Tom Wolfe viszont – legalábbis a mű fikciója szerint – első kézből számol be Ken Kesey és Merry Pranksters elnevezésű zenekara pszichedelikus utazásáról Furthur, Továb (!) elnevezésű, 1939-es évjáratú kimustrált és pszichedelikus színekre pingált iskolabuszokon.²⁰ Üdítőben oldott LSD-t vesznek magukhoz (és ilyennel itatják a népet) annak érdekében, hogy elérjék az interszubsztivitáson alapuló világmegértés állapotát. Ami nagyon leegyszerűsítve megegyezik azzal a tapasztalattal, amit a bevezetőben vázoltam. Annyi különbséggel, hogy mi soha nem ettünk-itattunk tudatmódosító szert senkivel annak tudta és aktív beleegyezése nélkül. A könyv számtalan színes epizóddal jeleníti meg a korabeli Amerikát és Mexikót: feltűnnek a Pokol Angyalai, a Grateful Dead zenekar, de szó esik Kesey vád alá helyezéséről, Mexikóba meneküléséről és a visszatéréséről az Egyesült Államokba. Ekkor elfogják és lecsukják. Világhíres lett Ken Kesey *One Flew Over the Cuckoo’s Nest* (1962) című „hősköltevénye”, amelyből Bo Goldman forgatókönyve alapján Miloš Forman nagyszerű filmet készített.²¹

Hiányos maradna – még a szereplők, irányzatok, eszmék és könyvek ilyen eklektikus keveredésében is – ez az írás a hippikábszermisztikusok két legismertebbjének említése nélkül (a valódi misztikusok, tanítók stb. bemutatását nem érzem feladatomnak). Timothy Learyról és Carlos Castanedáról van szó. Timothy Leary, a hippik első számú guruja a pszichedelikus tudatmódosító szerek (LSD, meszkalin, pszilocibin) legalizálását, törvénybe nem ütköző kereskedelmi forgalomba hozását követelte, miután szerinte az általuk esetleg kiváltott egészségkárosítás nem említhető egy lapon az alkohol és a nikotin pusztító hatásával. A meszkalin hatóanyagát a közép-amerikai peyote-kaktusz (*Lophophora williamsii*) és a dél-amerikai echinopsis kaktuszcsalád tartalmazza. A peyote-peyotl gömbkaktusznak kivételesen magas alkaloidtartalma van. Míg a rendes adag LSD nagyjából 24 órán át hat, a meszkalin hatása hat-kilenc óra, a varázsgombáé még valamivel kevesebb. Az utazások élményvilága részben más (bár azért elég hasonló egymáshoz), de összefogóan annyi mondható, hogy intenzitásuk a fenti sorrendben csökken. A három fent említett szer egyike sem okoz függőséget. Leary kalandos életet élt, az amerikai hatóságok állandóan a nyomában voltak, Afrikában, Afganisztánban, Svájcban (Svájc nem adta ki), végül mindig elkapták, többször bebörtönözték, sőt exorbitáns büntetésekre ítélték, például 1965-ben 33 év fegyházra. Ezt az ítéletet Leary megtámadta, és az ítéletet az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága 1969-ben hatályon kívül is helyezte. Élete második felében tette összefüggő egészé bonyolult elméletét (eszmerendszert), amelyet itt most nincs módomban még vázlatosan sem ismertetni. Sokan

emlékezhetnek évtizedekig hangoztatott életvezetési tanácsára: „*Turn on, Tune in, Drop out!*” Ő maga úgy interpretálta a cuccot, hogy *turn on* (mondjuk: hangolódj rá), talájl magad számára egy szent eszközt vagy utat, amely túemel a tesztésen, és Istenhez juttat el; *tune in* (mondjuk: őrizd a hangmagasságot) ragaszkodj a magad spiritualitásához, folytass annak megfelelő életet; *drop out* (fordulj el), lépj ki a mindennapi mókuserékből, ne hagyj magad nap mint nap bele-rángatni valami köznap drámába. Tőle származik az a közismert bonmot, hogy amikor az újságíró felteszi a kérdést: Beszéljen, kérem, a hatvanas évekről, akkor az a helyes válasz rá, hogy aki emlékszik a hatvanas évekre, az nem volt ott. Megszámlálhatatlan zenedarabban felbukkan Leary neve, a *Hairtől* John Lennon *Come together* daláig (Leary részvételét támogatta vele abban a kaliforniai kormányzóválasztási kampányban, amelyben a guru Ronald Reagan ellen lépett fel), illetve az 1969-es világhírű *Give peace a chance* szövegéig („*Everybody’s talking ’bout John and Yoko, Timmy Leary, Rosemary...*”). Az Országos Széchényi Könyvtár katalógusában három felbukkanását találtam (2018. március 8.).²² Számunkra Leary pszichedelikus interperszonalitás-felfogása volt a legérdekesebb. Egészen más eset Carlos Castaneda. Ha Leary merész intellektuális elméletgyártó, aki nem volt rest minden tételét átélni, a gyakorlatban kipróbálni, minden állításának gyakorlati alkalmazhatóságát tesztelni, akkor Castaneda ösztönös lírikus. Miután a Terebess Ázsia E-tár honlapján számtalan szövege megtalálható angolul és magyarul, nem foglalkozom itt vele hosszan.²³ A könyvek arról szólnak – már amennyiben ezt a kifejezést itt egyáltalán alkalmazni lehet – hogy az antropológus szerző Mexikóban „véletlenül” találkozik egy általa Don Juannak nevezett jaki (yaqui) sámánnal, aki mindenbe beavatja, amibe halandó beavatható. A résztvevők nem sámánfára (világfára) másznak, mint a szibériai sámánok, nem bolondgombát esznek, hanem annak a peyote-peyotl nevű gömbkaktusznak a fogyasztása által kerülnek tudatmódosult állapotba, amelynek a közép-amerikai indián kultúrákban kiemelkedő szerepe van. Az indiánok szent növényként tartják számon, és főleg rituális alkalmakkor veszik magukhoz. Vagy hatvan alkaloidja közül csak egyik a meszkalin, ami az emberi szervezetbe kerülve hallucinogén hatású. Castanedát is „megtalálja a szer”. Igenám, de miután megette az ember, először nagyon rosszul lesz tőle, kihányja a belét stb., majd csak utána következik a kellemes hatás. Ezt nem próbáltuk ki, bár egyszer egy kaktuszkertész megígérte, hogy hoz, de nem hozott (a növény tartása megengedett, ám feldolgozása és fogyasztása nem). Most, ennek a szemlének az írásakor újra belepillantottam az évtizedekkel ezelőtt végül is csacsckaságként félretett Castaneda-írásokba, és elképesztő módon újra éreztem ugyanazt a hatást, mint akkor, újra hatalmába kerített a stílus, az előadásmód, az a „nyugis izgatottság”, amit a végtelenségig ki tud tartani, szuggesztív módon tud átadni. Ami nem jelent mást, mint hogy Castaneda valószínűleg jó író. Nem tartom magam a hippi-téma szakértőjének, mindössze egykori olvasmányaim emlékéit próbáltam felidézni, amennyire ilyen hosszú idő elteltével képes voltam rá.

■ JEGYZETEK

1. Lásd Murányi Gábor: *Kegyelmes elvtársak. Az 1963-as amnesztia kulisszatitkai*. HVG 2013. március 30. 38–39.

2. Lásd Derék Pál: „*Formailag és tartalmilag megnevezhetetlen*”. *A Velencei Melence (1971–1973) – magyar underground lapocskája az Accademia di Belle Arti vonzáskörében*. In: Havasréti József – K. Horváth Zsolt (szerk.): *Underground művészet és alternatív nyilvánosság Magyarországon*. Artpool Művészeti Kutató Központ – Kijárat Kiadó – PTE Kommunikációs Tanszék, Bp.–Pécs, 2003.

3. Mihály Csikszentmihályi: *Beyond Boredom and Anxiety. The Experience of Play in Work and Games*. Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 1975.
4. Gregory Corso: *Házasság*. Orbán Ottó fordítása <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/corso.html>
5. Wilhelm Reich: *Geschlechtsreife, Enthaltsamkeit, Ehemoral: eine Kritik der bürgerlichen Sexualreform*. 1930.
6. Wilhelm Reich: *Die Funktion des Orgasmus. Zur Psychopathologie und zur Soziologie des Geschlechtslebens*. 1927.
7. Wilhelm Reich: *Charakteranalyse*. 1933.
8. Wilhelm Reich: *Die Sexuelle Revolution*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1971.
9. https://hu.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_Reich
10. Lásd ehhez Derék Pál: *Otto Mühl és a frígyes-majori kommuna tündöklése és bukása*. Hungarológiai Közlemények, az Újvidéki Egyetem BTK Magyar Tanszékének folyóirata. 2002/1. 7–24.
11. Allen Ginsberg: *Howl and Other Poems*. City Lights, San Francisco, 1956.
12. Magyarul *Könyörgöm Uram* Orbán Ottó fordításában. Eredeti megjelenése: *Holmi* 1996/1. 120–121. továbbá *Cigányfűró* 1996/6. http://epa.oszk.hu/03100/03123/00016/pdf/EPA03123_ciganyfuro_1996_6_003-004.pdf
13. Jack Kerouac: *Úton*. Ford. Déry György. Magvető, Bp., 1966., második kiadás, Kritikon, Buk., 1970.
14. Jack Kerouac: *On the Road: The Original Scroll*. Viking Penguin, New York, 2007. Magyarul *Úton*. *Az eredeti tekercs*. M. Nagy Miklós fordításában és jegyzeteivel. Európa, Bp., 2011.
15. William S. Burroughs: *Meztelen ebéd*. Ford. Elmi József. Holnap, Bp., 1992; William S. Burroughs: *Meztelen ebéd*. Ford. Szili József. Cartaphilus, Bp., 2010.
16. Tom Wolfe: *The Kandy-Kolored Tangerine-Flake Streamline Baby*. Farrar, Straus and Giroux, New York, 1965.
17. Hunter S. Thompson: *Félelem és reszketés Las Vegasban: veszett utazás az amerikai álom kellős közepébe*. Több fordítása és kiadása van, én a jelenlegi utolsót idézem (fordította Pritz Péter). Trubadúr, Bp., 2017.
18. Siegfried Schober (szerk.): *Let it bleed. Die Rolling Stones in Altamont*. Hanser, München, 1970.
19. In: Illyés Gyula: *Embereljük meg magunk*. Illyés Gyula munkái sorozat. Szépirodalmi, Bp., 1977.
20. Magyarul Tom Wolfe: *Savpróba*. Ford. Dányi Dániel. Cartaphilus, Bp., 2007.
21. Ken Kesey: *Száll a kakukk fészkére*. Ford. Bartos Tibor, utószó Sarbu Aladár. Európa, Bp., 1972.
22. Timothy Leary: *Alapítsd meg a saját vallásodat!* Ford. Békési József. Nyitott Könyvműhely, NDI, Bp., 2005; Timothy Leary: *Az eksztázis politikája: drog, tudat, vallás*. Ford. Békési József. Edge, NDI, Bp., 2000, 2003; Leary teszt: Timothy Leary A személyiség interperszonális diagnózisa c. könyve alapján – Kulcsár Zsuzsanna. OPI, Bp., 1981.
23. *Don Juan tanításai (A tudás megszerzésének jaki módja)*. Ford. Zala Györgyi, Édesvíz Kiadó, Bp., 1991 és 1997; *Másik világ kapujában: További beszélgetések Don Juannal*. Ford. Mahler Zoltán, Édesvíz Kiadó, Bp., 1994; *Belülről izzó tűz (Az indián varázsló beavat a látás rejtelmeibe)*. Ford. Boreczky Elemér, Édesvíz Kiadó, Bp., 1994; *Ixtláni utazás (Don Juan újabb tanításai)*. Ford. Nagy Álmos, Édesvíz Kiadó, Bp., 1997; *Mesék az erőőről*. Ford. Ambrose Montanus, Édesvíz Kiadó, Bp., 1998; *Az erő második köre*. Ford. Sebő Júlia, Édesvíz Kiadó, Bp., 1999; *A Sas ajándéka*. Ford. Püski Irén, Püski Kiadó, Bp., 2002; *A csend ereje: Don Juan további tanításai*. Ford. Pordán Ferenc, Püski Kiadó, Bp., 2003. – és így tovább, lásd <https://terebess.hu/keletkultinfo/cas-taneda.html>

